

Lidia Szpilewska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

KLUCZ NIEPAMIĘCI: MOTYW ZAPOMNIENIA W *PENTAMERONIE* GIAMBATTISTY BASILE

W literaturze baśniowej motyw zapomnienia jest bardzo wyrazisty i wydaje się mieć znaczenie symboliczne. Podstawą do rozważań nad jego formą i charakterem jest tutaj barokowy tekst *Pentameronu* Giambattisty Basile¹. Niezależnie od indywidualnego ujęcia, barokowego stylu narracji oraz humoru i ironii Basile², autor pozostaje wierny baśniowym archetypom³, powtarzając tożsame motywy w literaturze gatunku. W jego dziele niepamięć jest jednak elementem szczególnie ważnym, jak wykażę poniżej, okazuje się być kluczem do odczytania całego zbioru, klamrą organizującą jego strukturę i tłumaczącą zasadność przyjęcia przez autora formy powieści ramowej. W podtytule utworu⁴ autor określa odbiorców swojego dzieła jako dzieci, mimo to *Baśń nad baśniami* jest *par excellence* zbiorem historii dla dorosłych⁵. Jak pisze Italo Calvino, „Baśnie są prawdziwe [...], są ogólnym objaśnieniem życia [...], katalogiem losów, jakie mogą spotkać mężczyznę i kobietę”⁶. Poszukując w literaturze przełożenia

¹ Utwór ten, zatytułowany *Baśń nad baśniami*, wydała w pięciu tomach siostra autora po jego śmierci pod pseudonimem Gian Alesio Abbatutis (*Lo cunto de li Conti*, Salvatore Scarano, Napoli 1634-1636). Współcześnie przyjmowany tytuł, *Il Pentamerone*, pochodzi z późniejszego wydania (*Il Pentamerone del Cavalier Giovan Battista Basile*, Antonio Bulifon, Napoli 1674), które nawiązuje do *Dekameronu* Boccaccia.

² Na temat miejsca autora *Pentameronu* w tradycji europejskiej bajki, jego nowatorstwa w opracowaniu strukturalnych i tematycznych komponentów opowiadań oraz bogactwa ich warstwy intertekstualnej zob. M. Rak, *Logica della fiaba: Fate, orchi, gioco, corte, fortuna, viaggio, capriccio, metamorfosi, corpo*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano 2005.

³ Określenia „archetyp” używam tu jako powtarzający się wzorzec danego motywu, bez pretensji do uznania tego wzorca za główny czy najdawniejszy.

⁴ „Il trattenimento dei fanciulli”, czyli „Zabawianie dzieci”.

⁵ Na temat powodów przyjęcia przez Basile konwencji baśniowej zob. A. Di Martino, *Giovambattista Basile. Le Origini del racconto fiabesco*, <http://www.antonelladimartino.it/basile.htm>, z dn. 11.03.2009.

⁶ I. Calvino, „Un Viaggio tra le fiabe”, in: *Fiabe italiane*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano 1993, s. XIV-XV. Wszystkie tłumaczenia w niniejszym artykule – L. Sz.

baśniowej akcji na prawdę psychologiczną, odkrywamy rzeczywiste powody męskiej niepamięci i jej znaczenie symboliczne.

1. Męska niepamięć: Poziomy działania. Od struktury do treści

W baśniowych archetypach niepamięć jest cechą przynależną bohaterom męskim, występującym wobec bohaterek w dwóch rolach: ojca i przyszłego męża. Schematy zapominania powtarzają się, zaś kontekst utraty pamięci oraz sposób jej odzyskania są wymienne; nie ma ścisłego podziału na to, jak zapomina ojciec, a jak narzeczony. W *Pentameronie* ten podział istnieje. Ojciec zapomina o obiecany przed wyruszeniem w podróż podarku, narzeczony usuwa z pamięci ukochaną.

Zapominanie w baśniach działa na kilku poziomach. Idąc śladem Proppa⁷, można odczytać je czysto strukturalnie, jako kolejny, naddany element budujący fabułę. W *Małej niewolnicy* zapomnienie o gościńcu spowalnia akcję, odwołując tylko to, co nieuniknione, podarki zawsze przecież docierają do adresatów. Jest to zatem tylko przejście do następnego znaczącego elementu fabuły, w którym bohaterka za pomocą otrzymanych przedmiotów dąży do ustalenia swej tożsamości. Zapomnienie narzeczonej, czyli odłożenie ślubu to kolejny wątek, mający trzymać słuchacza w napięciu i zaofiarować mu drugie zakończenie. Po szczęśliwym przybyciu do domu, przezwyciężeniu wszelkich przeszkód i pokonaniu złych prześladowców, młodzi rozdzielają się na krótko, co przynosi pozornie nieszczęśliwy zwrot akcji i otwiera nowy rozdział baśni⁸: proces odzyskiwania narzeczonego. Ale w konstrukcji fabuły jest to tylko kolejny poziom akcji, dodatkowa przeszkoda, która zapewnia widowiskowy finał.

Bardziej zastanawia mnie drugi poziom działania, kiedy zapominanie, jak wszystkie uczynki bohatera i ich konsekwencje, jest ważnym przekazem dla czytelników i dla niego samego. Pytanie brzmi tu: jaka jest przyczyna zapomnienia? W tej perspektywie zapominanie stanowi odzwierciedlenie relacji między bohaterami. W strukturach omawianych baśni zobaczymy dwa schematy: ojca, który w pewnym okresie swojego życia zapomina o córce, oraz narzeczonego wypierającego z pamięci ukochaną. Psychologiczna przyczyna tych zdarzeń będzie jednak dla każdej historii inna. Na tak różnym tle tym bardziej uwypukla się tożsamość motywu zapomnienia, który nie ujednolica jednak przesłania baśni. Analiza męskiej niepamięci w opowieści ramowej ujawnia z kolei wpływ treści jednej baśni na strukturę całego zbioru.

⁷ Zob. W. Propp, *Morfologia Bajki*, Książka i Wiedza, Warszawa 1976, oraz idem, *Historyczne korzenie bajki magicznej*, Wydawnictwo KR, Warszawa 2003.

⁸ Por. *Trzy cedraty*, gdzie bohater nie zapomina o swojej narzeczonej, lecz po powrocie, miast pięknej czarodziejki, znajduje czarną niewolnicę (G. Basile, *Il Pentamerone*, Bibliopolis, Napoli 2001, s. 415).

2.1. Zapomniany gościniec: *Mała niewolnica. Kopciuszek*

W baśni *Mała niewolnica* narodzona z listka róży Lisa umiera z powodu klątwy, matka zaś umieszcza ją w komnacie, do której klucz powierza na łożu śmierci swemu bratu, przykazując nigdy jej nie otwierać. Jego zazdrosna żona, odnalazłszy Lisę żywą, traktuje ją jak niewolnicę. Ale wuj rozpoznaje ją i, wygnawszy żonę, wydaje bogato za męża. Nas zatrzymuje chwila, w której pan domu, wybierając się pewnego dnia na targ, pyta wszystkich, czego by sobie życzyli w podarku. Zwraca się również do małej niewolnicy i nalega, by odpowiedziała. Ona prosi tylko o lalkę, nóż i pumeks, a jeśli baron zapomni o tym, spadnie na niego klątwa. Bohater zapomina, klątwa spełnia się i powrót do domu staje się możliwy dopiero po wypełnieniu obietnicy. Otrzymawszy gościniec, dziewczyna ostrzy nóż i zamierza popełnić samobójstwo. Wuj, usłyszawszy przez drzwi, że łączy ich pokrewieństwo, ratuje Lisie życie, odsyła okrutną żonę do krewnych, siostrzenicę zaś wydaje za męża zgodnie z wyborem jej serca.

Zezolla, bohaterka *Kopciuszka*, namówiona przez nauczycielkę do zabicia macochy, sądzi, że ta, zostawszy dzięki jej pomocy żoną ojca, będzie dla niej dobra, tymczasem trafia do kuchni. Ciesząc się coraz większymi łaskami księcia, siostry przyrodnie sprawiają, że wyrzuca on z serca własną córkę. Udaający się w podróż książę pyta sześciu pasierbic, co im przywieźć, wreszcie pytanie, prawie drwiąco, kieruje do Zezolli. Ta prosi tylko, by polecił ją gołębiowi od wrózek. Do prośby dołącza klątwę: jeśli ojciec zapomni o spełnieniu prośby, ogarnie go bezwład. „Zapamiętaj dobrze, co mówię: jeśli nie dotrzymasz słowa, tym gorzej dla ciebie”⁹. Wracając, książę nabywa rzeczy zamówione przez pasierbice, ale zapomina o Zezolli. Po rozwinięciu żagli statek nie może odbić od portu, a jego właściciel zasypia ze zmęczenia i widzi we śnie wróżkę, która wyjaśnia mu przyczynę zjawiska: książę zapomniiał o własnej córce¹⁰. Zmieszany tą wizją ojciec dostaje od wrózek różne dary dla córki, w tym daktylowe drzewko. Odtąd, kiedy Zezolla będzie chciała wyjść w tajemnicy z domu, drzewko dostarczy jej niezbędnego stroju. Podczas świątecznej procesji dziewczyna przyciąga uwagę króla, który każe słudze udać za nią. Po kilku próbach sługa natrafia na ślad po Kopciuszku: z pędzącego powozu wypada platforma od jej bucika. Gdy nakładkę przymierzy bez skutku większość dam w kraju, władca prosi zebranych o powrót następnego dnia wszystkich kobiet. Książę zaznacza, że jego niezgrabna córka niegodna jest zasiąść przy jednym stole z królem, dostaje jednak wyraźny rozkaz przyprowadzenia jej. Podczas przymiarki platforma sama łączy się z bucikiem i król poślubia Zezollę.

⁹ *Ibid.*, s. 51.

¹⁰ W wersji braci Grimm ojciec przywozi z jarmarku podarki zarówno dla pasierbic, jak i dla córki. Ponadto, za każdym razem, kiedy królewicz, szukając dziewczyny, prosi go o pomoc, ten zastanawia się: „Czyżby mógł być to Kopciuszek?”, pamięta zatem o istnieniu córki i bierze ją pod uwagę.

2.2. Zapomniany gościniec: Ojciec nieobecny. Ojciec aktywny

W obu baśniach zapomnienie o danej obietnicy jest odbiciem świadomego lub nie wyparcia z pamięci samej osoby, która na prezent czeka. To sygnał, że relacje pomiędzy bohaterami zostały zaburzone i wymagają uzdrowienia. Zaprzeczenie obecności córki w życiu ojca powoduje zastój, niemożność ruchu, uświadamia mu konieczność podjęcia decyzji i zrobienia kroku naprzód. Przywrócenie roli społecznej i hierarchii rodzinnej córkom ważne jest również dla samych ojców. Inaczej ich życie się zatrzyma.

Rozpatrując analizowane baśnie w kontekście *Morfologii bajki* Władimira Proppa, widać, że obie dziewczynki odczuwają brak: krzywdą zostaje im wyrządzona w chwili, gdy wszyscy zapominają o nich w hierarchii rodzinnej (śmierć i zamknięcie w szklanych trumnach u Niewolniczeki, zepchnięcie do roli sługi i odebranie imienia w *Kopciuszku*). Ponieważ krzywda zdarzyła się w rodzinie, tam więc musi być naprawiona. Obie bohaterki potrzebują jednak magicznych środków i proszą o nie ojca. Staje się on zatem donatorem, który zapomina o obietnicy. Reakcja bohatera (funkcja 13) w postaci spełniającej się klątwy bezruchu pokazuje, że w tym przypadku to bohaterki wystawiają donatora na próbę, nie zaś odwrotnie. Gdy niepamięć mija, przekazanie magicznego środka (funkcja 14) umożliwia likwidację braku (funkcja 19) oraz rozpoznanie (funkcja 27) potwierdzone weselem (funkcja 31). Jak wspomniałam wyżej, to, co najciekawsze i najbardziej znaczące zachodzi wewnątrz struktury narracyjnej.

Śmierć Lisy odczytać można jako konieczność podwójnych narodzin. Po raz pierwszy dziewczynka przychodzi na świat dla matki, ukrywana przed resztą dworu, do siódmego roku życia cieszy się jej miłością i opieką. Potem jednak umiera, i to podczas rozczesywania przez matkę włosów, czynności, która jest wyrazem troski i miłości. Wiek, w którym dziewczynka traci życie, można odczytać symbolicznie. Od Starożytności dzieci do siódmego roku życia wychowywane były tylko przez matkę. Następująca potem ojcowska opieka dotyczyła głównie synów, niemniej informacja o śmierci Lisy może sygnalizować konieczność pojawienia się w pewnym momencie jej życia postaci ojca. Matka Lisy rodzi ją i wychowuje w sekrecie. Gdy umiera kilka lat po córce, klucz do komnaty, w której ją pochowała, powierza bratu. Od początku zatem baron ma możliwość przywrócenia dziecka do życia. Posłuszny woli siostry nie czyni jednak nic, a wyręcza go wściekła z zazdrości żona. Dziewczynka wraca do społeczeństwa, lecz nie w tej roli, w której powinna. Narodzić się powtórnie, uznana jako członek społeczności i kobieta zdolna do zamążpójścia, może jedynie wtedy, kiedy zauważy ją postać pełniąca rolę ojca¹¹ – zauważy i ofiaruje przedmioty

¹¹ Interpretacja rzeczywistego pokrewieństwa w tej baśni pozostaje otwarta. Ukrywana od narodzin Lisa może być tylko nieślubnym dzieckiem siostry barona, może być także wyparta z pamięci i rodzinnej hierarchii kazirodczą córką swojego wuja; jedyną dziedziczką, tym silniej znienawidzoną przez prawną żonę, że sama baronowa nie dała mężowi potomka.

niezbędne do zyskania tożsamości, którą potem uzna i potwierdzi swoim postępowaniem. Lisa chce zerwać z życiem niewolnicy za pomocą tych przedmiotów, co jej się uda pod warunkiem, że wuj o nich (czyli o niej) nie zapomni. Wcześniej decyzje na temat Lisy podejmowały wyłącznie kobiety, być może tylko zaborcza matka, która najpierw ukryła ją przed światem, potem zaś, zazdrosna o kilkunastolatkę, zafałszowała jej tożsamość, by uniemożliwić rozwój naturalnych, serdecznych stosunków. Dziewczynka nie zniknęła z pamięci ojca, raczej nigdy w niej nie zaistniała. Bierność barona wobec niej ustaje jednak z chwilą, gdy widzi Lisę w roli niewolniczki. Odtąd w narracji podkreśla się jego zainteresowanie dziewczynką, troskę przejawianą w chęci przywiezienia jej podarunku, a potem ciekawość, która doprowadza do uratowania jej życia i uznania praw. Spowiedź przed lalką i kierowane do niej słowa – „odpowiedz mi, inaczej zabiję się tym nożem”¹² – trafiają zatem do właściwego adresata. Przypomnienie o Lisie dokonuje się w sposób rzeczywisty, zostaje rozpoznana jako spadkobierczyni barona i może zacząć własne, dorosłe życie.

W *Kopciuszku* ojciec jest od początku postacią świadomą i aktywną. To on zaburza relację rodzinną, potem zaś – na prośbę córki – uzdrawia ją dzięki obiecany podarunkom. Uzdrawienie to jest jednak pozorne. Na początku baśni wszystkie myśli i uczucia owdowiałego księcia skupiają się na córce, „widzi świat jej oczyma”¹³. Informacja o śmierci matki może odnosić się do faktu, że ojciec i córka w pełni sobie wystarczają. Ich wzajemna miłość i późniejsze wyparcie córki z pamięci wydają się być bardziej wyraziste niż w późniejszych wersjach *Kopciuszka*, gdyż Basile przedstawia nie prześladowanie bohaterki przez matkę i siostry, lecz przeniesienie na nie ojcowskiego uczucia. Ojciec Zezolli nie jest zdominowanym przez kolejną żonę safandulą, który nie potrafi przeciwstawić się złemu traktowaniu jedynaczki. Przeciwnie, sam ją lekceważy, pytając o podarunek, potem o niej zapomina, zaś gdy król wydaje wyraźny rozkaz przyprowadzenia córki na ucztę, wyraża się o niej niepocholebnie i z pogardą¹⁴. Tematem tej, jak ją określa Bettelheim, pierwszej w świecie zachodnim publikowanej opowieści opartej na motywie *Kopciuszka* nie jest rywalizacja między rodzeństwem. W tę stronę mutują dopiero kolejne i też nie wszystkie wersje baśni. Także podkreślane przez Bettelheima poczucie winy bohaterki nie tłumaczy jej poniżenia¹⁵. Co zatem sprawia, że silne uczucie ojca do córki słabnie, a więzy rozluźniają się do tego stopnia, że zapomina on o ukochanej jedynaczce, traktując ją jak najniższą postać w domowej hierarchii? Przedstawione w tej baśni uczucia edypalne nie powodują strachu córki przed ojcem, lecz strach ojca przed samym

¹² G. Basile, *op. cit.*, s. 168.

¹³ *Ibid.*, s. 49.

¹⁴ W swej interpretacji tej baśni Bruno Bettelheim całkowicie pomija zarówno motyw zapomnienia, jak i okazywane córce przez księcia wzdęty i lekceważenie. Zob. B. Bettelheim, *Cudowne i pożyteczne*, Agencja Wydawnicza Jacek Santorski & Co, Warszawa 1996, s. 378-379.

¹⁵ *Ibid.*, s. 381.

sobą. W pełni zgadzam się tu z autorem *Cudownego i pożytecznego*, że wzgardzenie Zezollą jest wynikiem wewnętrznego konfliktu, jaki przeżywa nadmiernie kochający swą córkę ojciec¹⁶. Być może odarcie jej z szacunku i godności wiąże się z wyparciem żywionego do niej, silnego uczucia. Książę uruchamia mechanizm obronny i – zamiast na wzór bohatera *Niedźwiedzicy*¹⁷ prosić jedynaczkę o rękę – stawia między sobą a ukochaną córką kolejne żony i przybrane dzieci. Tak silne stłumienie uznanego za niepożądane pragnienia powoduje nie tylko sprowadzenie go do zwykłej rodzicielskiej miłości, lecz zepchnięcie córki do roli najniższego z domowników.

Ojciec powoduje brak i krzywdę, on zatem powinien ją naprawić. Mimo bezpośredniego czarodziejskiego kontaktu z wróżkami Zezolla właśnie z rąk ojca pragnie dostać to, co będzie mogła pielęgnować jako swoją kobiecość. W końcu książę dostarcza zapomniany gościniec, jednak nie uzdrawia swych relacji z dzieckiem. Podarki dają Zezolli dorosłość i niezależność, lecz pozostaje ona wzgardzona i zapomniana. Lisa odzyskuje miłość i uwagę wuja, rodzinna relacja zostaje uzdrowiona, a zatem może ona wyjść za mąż zgodnie z wyborem serca. Neapolitański Kopciuszek potrzebuje kompensacji. U Basile nie ma żadnej osobistej więzi pomiędzy przyszlými małżonkami. Ważna jest hierarchia. Zapomniana bohaterka potwierdzenia własnej wartości musi szukać w oczach kogoś ważniejszego niż książę-ojciec, dostanie zatem męża-króla, który weźmie ją w ramiona i każe wszystkim, łącznie z ojcem, oddać jej hołd jako przyszłej królowej.

3.1. Zapomniana narzeczona: *Gołębica* i *Rosella*

Ojcowie zapominają o prośbach córek, narzeczeni z kolei całkowicie wykreślają z pamięci istnienie ukochanej. Bohater *Gołębicy*, książę Nardaniello, wielokrotnie ratowany przez narzeczoną, dociera z nią do rodzinnego Neapolu. Tam, z powodu klątwy, przy pierwszym pocałunku matki, zapomina o dziewczynie i przygotowuje się do poślubienia damy wybranej dla niego przez królową. Życie zawdzięcza swej ukochanej również królewski syn, Paoluccio, jednak (także w następstwie klątwy) zapomina o niej, ledwie stawia stopę na swojej ziemi.

W baśniowej akcji prawdziwa przyczyna zapomnienia jest ukryta. Wywołana przez środki magiczne czasowa utrata pamięci nie wymaga szczególnego objaśnienia, wystarczy jedna klątwa, by bohater zapomniał o istnieniu narzeczonej. W obu przypadkach wyrażonym przez autora motywem porzucenia panny i skazania jej na czekanie jest chęć powrotu z orszakiem, powozami i odświeżonymi szatami, by wprowadzić ją do domu w pełnym triumfie, z przepychem godnym królowej. Wydaje się, że dziewczęta nie są gotowe do wyjścia za mąż

¹⁶ *Ibid.*, s. 384.

¹⁷ Baśń z *Pentameronu*, w której ojciec chce poślubić własną córkę. To także temat sławnej *Oślejkę Skórki*, bajki spopularyzowanej przez Charles'a Perraulta i braci Grimm.

i potrzebują specjalnego przyozdobienia. W istocie to narzeczeni, jeszcze niegotowi na ślub, w chwili bliskiej początku wspólnego życia oddalają się i wracają do swego świata. Zapominają. Często zaś, jako że myśl o zmianie zaistniała już jednak w ich umysłach, to, czego odmówili prawdziwej miłości, ofiarowują pierwszej lepszej kobiecie, byleby tylko pojawiła się w odpowiedniej chwili.

Książęta, gdy wracają do domu, do własnej rzeczywistości, odnajdują też zwykły styl życia. Nie ma tam miejsca dla ukochanej, z którą podzielili przecież tyle doświadczeń i której przysięgli wierność. Zachodzi wyparcie tej części pamięci, która świadczy o możliwości i potrzebie życia z drugą osobą i która potwierdza, że – po tym wszystkim, co przeszli razem – narieczona jest kobietą właściwą. Często przyczyniają się do tego osoby bądź sytuacje, do których się powraca (kobiety: matka i wybrana przez nią przyszła żona – w przypadku Nardaniello, kawalerskie przyzwyczajenia i samodzielne życie w męskim towarzystwie – u Paoluccio, w obu przypadkach są to dosłowne przekleństwa dla pary, która stara się zbudować własne życie). Może brać w tym udział również przytłaczająca wdzięczność wobec dziewcząt, które ich ocaliły. Zapomnienie staje się synonimem strachu przed zależnością od drugiej osoby, która, choć kochana, odmieni nasze życie lub, co gorsza, mogłaby je zdominować.

3.2. Zapomnienie domyślne: opowieść ramowa

Najciekawszą postacią męskiej niepamięci jest zapomnienie narzeczonej, które – jeśli czytać baśniową akcję dosłownie – zachodzi przed jej poznaniem. To zapomnienie domyślne, wpisane w treść w sposób ukryty i ukazane w opowieści ramowej *Baśni nad baśniami*. Królowna Zoza cierpi na melancholię, do śmiechu pobudza ją dopiero widok obnażonej staruchy, która ciska na nią klątwę: Zoza poślubić może tylko zmarłego księcia Tadeusza, którego można wskrzesić w trzy dni, napełniając łzami amforę. Zoza po ciężkiej wędrówce dociera do marmurowego nagrobka i w niecałe dwa dni prawie napełnia amforę. Gdy jednak znużona zasypia, czarna niewolnica wyciąga z podołka naczynie i w parę chwil dopełnia je łzami. Książę Tadeusz zabiera niewolnicę do pałacu, poślubia, a Zoza wynajmuje dom naprzeciwko pałacu, by być blisko ukochanego. Jej uroda szybko przyciąga uwagę Tadeusza, który wciąż się jej przygląda. Rozzłoszczona niewolnica grozi mężowi, że jeśli nie odejdzie od okna, ona bijąc się po brzuchu, zmiążdży synka, którego oczekuje. Tadeusz jest jej posłuszny i Zoza traci go z oczu. Królowna kusi teraz niewolnicę otrzymanymi podczas drogi od czarodziejek podarkami. Pożądając kolejno magicznych przedmiotów, niewolnica stosuje wciąż ten sam szantaż, że zabije dziecko, które nosi. Spełniając ciężowe zachcianki, Tadeusz pragnie kupić te cudowności, ale za każdym razem dostaje je w prezencie. Oddając księciu ostatni podarek – złotą prządkę, królowna szepcze jej do ucha, aby ta wzbudziła w niewolnicy chęć słuchania baśni.

„Jeśli ludzie nie przyjdą, baśnie opowiadać, pięścią w brzuch uderzać i Jurczka zmiażdżyć”¹⁸ – oświadcza mężowi, jak zwykle bezokolicznikami, niewolnica i... zaczyna się *Pentameron*, czyli pięć dni spędzonych w ogrodzie, przy posiłkach, szmerze źródła i baśniach opowiadanych przez wybrane narratorki. Pojawiają się nich różne motywy pokazujące, że życie często zaskakuje, a sprawiedliwość ostatecznie zwycięża. Kilkakrotnie powraca też motyw ukradzionego narzeczonego, kobiecej zdrady, czarnej niewolnicy, która zastępuje prawowitą narzeczoną. O kolejną baśń książkę prosi Zożę, ona zaś zaczyna opowiadać historię, w której Tadeusz rozpoznaje własne życie.

3.3. Uczuciowa anabioza: beczka soli czy morze łez?

Zapomnienie w tej baśni jest domyślne. Nie ma go w fabule, ale narzuca się w interpretacji, jeśli chcemy odczytać tę opowieść jako prawdziwą historię o mężczyźnie odrzucającym przeznaczoną mu kobietę. Czas spędzony przy uśpionym czy umarłym przyszyłym małżonku można zrozumieć jako etap zdobywania mężczyzny, budzenia go do wspólnego życia. Niektórzy bohaterowie w młodym wieku ruszają w świat, by przeżyć przygody i zdobyć swoje księżniczki, inni trwają w uczuciowym zastoju; być może muszą coś przeczekać, są wewnętrznie sprzeczni i nie potrafią podjąć decyzji, może rozzarowani miłosnym zawodem. Pozornie martwi czy głęboko uśpieni, żyją z dala od społeczeństwa; może to być opuszczona chata, marmurowy nagrobek poza murami miasta, jednak nic ostatecznego. Powrót do życia, wyrwanie ze zgorzknienia i uczuciowej apatii możliwe są dzięki poświęceniu kobiet, które – zależnie od baśni – dają im swoje łzy albo czas.

Zoza, otoczona dostatkiem i miłością przez łagodnego, troskliwego ojca, cierpi na melancholię zdawałoby się bez powodu. Potem wylewa prawdziwe łzy, by wskrzesić upragnionego małżonka i cierpi naprawdę, kiedy go traci. Była z ojcem, który nie potrafił jej pomóc, klątwa staruchy pobudza ją do działania, pomoc czarodziejek umożliwia osiągnięcie celu. Lekarstwem okazuje się nie tyle sprośny widok, ale klątwa, pchnięcie ku prawdziwym zmartwieniom i troskom. Dziewczynę czeka związek z mężczyzną, którego trzeba przywrócić do życia i Zoza, która dopiero co odzyskała zdolność do śmiechu, podejmuje to wyzwanie. Mówiąc o poznaniu kogoś poprzez zjedzenie z nim beczki soli mamy na myśli przede wszystkim spędzony czas. Sól odmierza się małymi dawkami. A jeśli przykrych chwil jest tak wiele, że życie staje się słone od łez? Takie małe, odmierzone amforą morze łez musi wypłakać Zoza, zanim obudzi księcia do małżeństwa.

¹⁸ G. Basile, *op. cit.*, s. 9.

3.4. Łzy zapomniane i teoria szczelnej przykrywki

Ile goryczy czy soli musi przełknąć kobieta, ile łez wypłakać, żeby obudzić wybranego mężczyznę? To nieistotne, ważne są cierpliwość i wytrwałość, ważne, żeby w decydującej chwili być przy nim, inaczej inna i tak zawłaszczy wszystko i przypisze zasługę sobie. W ludowej baśni greckiej królowna, która podczas spaceru znajduje chatę z uśpionym królewiczem, zostaje z nim ponad trzy lata. Podczas ostatnich godzin morzy ją sen i sama prosi o zastępstwo przechodzącą gęsiarkę. Kiedy królewicz budzi się, kichając, to sługa powie mu: „na zdrowie, jestem tą, która czuwała przy tobie trzy lata, miesiące, itd.”¹⁹ Przypomina to tzw. teorię szczelnej przykrywki. Wielokrotne próby otwarcia nie przynoszą skutku, ale zebrane razem powodują jednak minimalne przesunięcia i nagle wystarczy jeden lekki dotyk i pokrywka ustępuje. Łzy Zozy to łzy zapomniane, lecz nie zostały wylane na próżno. To, czego prawdziwie kochająca i pełna poświęcenia narzeczona nie uzyskała przez długi czas, dzięki jej łzom kobieta przypadkowa otrzymuje natychmiast. Księżę był już gotowy. Ostatnie minuty czuwania gęsiarki okażą się ważniejsze niż lata. Tak samo wystarczy kilka łez niewolnicy, żeby zastąpić Zozę i wyprzeć z pamięci Tadeusza całe poświęcenie i czas spędzony razem. Nie będzie świadomy, że poślubia tę drugą kobietę dzięki pierwszej. Nie będzie tego pamiętał.

3.5. Gra z pamięcią

Wszystkie historie, jakie za pośrednictwem narratorek Zoza podaje ukochanemu, mają przypomnieć mu jedną: ich własną. Księżę jest nieświadomy, że to Zoza wybudziła go z zaczarowanego snu. Był wtedy uśpiony, zatem nieobecny. Słyszane kolejno opowieści mają napęlić go mądrością, by mógł zrozumieć, dlaczego pociąga go sąsiadka, a tak niewiele uczucia żywi do ciężarnej żony, której ponoć wszystko zawdzięcza. Poprzez pomysł opowiadania baśni Zoza przypomina księciu, jak wiele w świecie jest przedziwnych zdarzeń, także podstępów i podłości. Znajdują one słuszną karę, poszkodowani zaś otrzymują zadośćuczynienie; tego Zoza chce również dla siebie. Motyw niepamięci, ukradzionego męża i fałszywej narzeczonej powraca w różnych układach, w kilku opowiadaniach. Czytelna aluzja do jej własnych przeżyć jest *Cud (Pinto smalto)*,

¹⁹ Cytowana tu baśń grecka *O śpiącym królewiczu* pierwszą częścią przypomina opowieść ramową *Pentameronu* (wypełnienie warunku, by obudzić śpiącego i utrata narzeczonego na rzecz kłamiwej sługi). Druga część powiela natomiast schemat zapomnienia o danej obietnicy, które pojawia się w *Małej niewolnicy*. Trzy przedmioty, najpierw zapomniane, a potem dostarczone przez królewicza, w obu baśniach mają służyć bohaterce do popełnienia samobójstwa, a w rezultacie wyjawiają prawdę o jej tożsamości. W baśni greckiej osobą zapominającą o obietnicy, a później ratującą dziewczynę jest stracony narzeczony, w *Pentameronie* – wuj bohaterki.

trzecia opowieść ostatniego dnia *Pentameronu*. Jest bliźniaczo podobna do tego, co przydarzyło się Zozie. Powtarza się motyw odebrania mężczyzny i posługiwania się cudownymi przedmiotami, które wzbudzają pożądanie kobiety złodziejki. Tożsamość sytuacji jest uderzająca, o podobne przedmioty prosił trzykrotnie Tadeusz Zożę i choć ta oddawała je, nie prosząc o nic w zamian, on był równie uśpiony w swej niewiedzy co Pinto Smalto. Nie może nie dostrzegać analogii. Jeszcze sześć opowieści i książkę usłyszy swoją własną historię. Przedostatnia opowieść – *Trzy cedraty* – jest już bardzo wyraźną aluzją do losu bohaterów. Nie ma wprawdzie wielkich podobieństw w samej akcji, ale złą bohaterką, która zamiast pięknej wróżki ma poślubić księcia, jest czarna niewolnica, nosząca to samo imię, co żona Tadeusza – Lucia.

4. Gdy rama miesza się z treścią. Klucz niepamięci

Budowa *Pentameronu* automatycznie kieruje nasze myśli ku innym, słynnym opowieściom ramowym. Podzielone na dziesiątki dni lub tysiąc nocy, mimo tej samej koncepcji ogólnej nie mają one tak spójnej klamry, nie zmierzają tak nieuniknienie do określonego zakończenia, nie budują stopniowo napięcia na drodze do przypomnienia i uświadomienia nam prawdy; nie to jest ich celem.

Także w *Dekameronie* i w *Baśniach z tysiąca i jednej nocy* opowiadane historie ukazują świat, rządzące nim prawa i namiętności, są bogatym obrazem ludzkiej natury, ale tylko w *Pentameronie* opowieść ramowa staje się jedną z tych historii. Z niej wszystkie wypływają i ku niej dążą. Pomiędzy rzeczywistością ramy a fikcją baśni, w której ta pierwsza się odbija, istnieje lustrzany związek. Jak zauważa w swym artykule Tiziana Petrecca²⁰, poprzez kłamstwo i wynalezienie baśni Basile odkrywa prawdę świata. W *Pentameronie* czterdzieści dziewięć snutych przez staruszki fikcyjnych opowieści podkreśla i przydaje wagi tej jednej – prawdziwej; stanowi tło dla historii, którą przedstawia bohaterka opowieści ramowej. W ten sposób dzięki przypominaniu objawia się prawda, a sprawiedliwość zostaje wymierzona.

Domyślna niepamięć w opowieści ramowej pełni wiele funkcji. Jest znaczącym elementem fabuły, informacją na temat kondycji psychicznej bohatera i jego relacji z postacią żeńską, a także – w kontekście budowy utworu – powoduje, że akcja staje się bardziej złożona i otrzymuje podwójne zakończenie. Najważniejszy jest jednak sposób, w jaki męska niepamięć obecna w opowieści ramowej sumuje znaczenie pozostałych motywów zapomnienia, podkreśla ich rolę i wagę, wreszcie konsekwentnie prowadzi do finału, w którym pamięć zostaje przywrócona. Jest zatem nie tylko motywem wiodącym pojedynczej baśni, lecz organizuje konstrukcję całego zbioru. Odzyskaniu pamięci można więc przypi-

²⁰ T. Petrecca, *Il Pentamerone*, <http://www.napoliontheroad.it/petreccalocunti.htm>, z dn. 6.07.2008.

sać Proppowską funkcję likwidacji braku, która umożliwia szczęśliwe zakończenie.

Schemat fabularny opowieści ramowej *Baśni nad baśniami* wykorzystuje motyw utracenia ukochanej osoby i usiłowania przywrócenia pamięci o tym, co się bohaterom przydarzyło; te dwa elementy fabuły uzasadniają i spinają klamrą całą konstrukcję *Pentameronu*. Dzieło Basile jest znakomitą i jedyną jak dotąd znaną mi przykładem na to, jak motyw niepamięci organizuje całą książkę.

Lidia Szpilewska

**MOTIVO DELLA DIMENTICANZA COME CHIAVE DI LETTURA
DEL *PENTAMERONE* DI GIAMBATTISTA BASILE**

L'articolo tratta il motivo della dimenticanza dei protagonisti maschili del *Pentamerone* di Giambattista Basile. Questa raccolta barocca di fiabe, dalla forte valenza letteraria, riprende più volte gli archetipi della dimenticanza, presenti nelle fiabe popolari, essendo nello stesso tempo costruita intorno a uno di loro, il che fa di tale oblio maschile la chiave di interpretazione del libro intero. La perdita della persona amata e il tentativo di ristabilire la memoria dell'accaduto sono due elementi che giustificano e uniscono la costruzione del *Pentamerone*, facendole da cornice. L'opera di Basile è il miglior esempio di come il motivo della dimenticanza – dando spunto all'intreccio generale e provocando l'interdipendenza delle storie raccontate – ne organizza l'insieme.